هاونەتەوەیی کورد و ماد

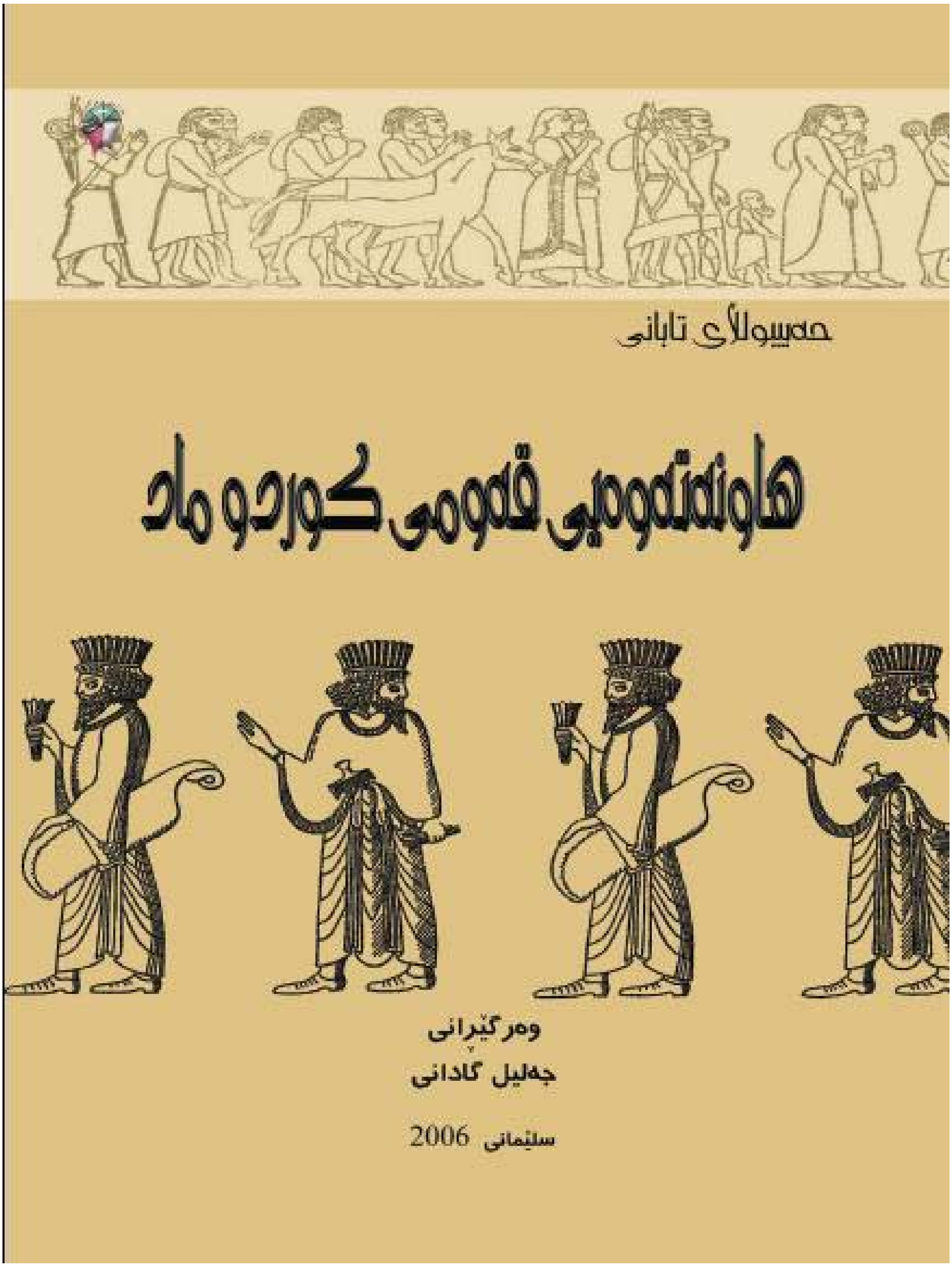

www.pertwk.com

زنجيره لێكۆڵینەوەكانی مێژوو

هاونەتەوەیی كوردو ماد

چاوگە، رەگەز

مێژووی شارستانیی كوردستان

(بەرگی یەكەم)

حەبیبوڵلای تابانی

و: جەلیل گادانی

www.pertwk.com

پێرست

پێشەكی ـ پێش وتە

بەشی یەكەم

سیمای جوغرافیایی كوردستانو ناسینی
چاوخشاندنێك بە هەردناسیی كوردستاندا
زنجیرە چیاگرنگەكانی كوردستان
ئاوو رووبارەكانی كوردستان
دەریاكانو دەریاچەكانی كوردستان

بەشی دووهەم

مێژوو و ریشەی رەگەزی كوردان
دابەشكرانی كوردەكان لەرووی نەتەوەیی‌و ...
لیلۆیی یان لیلۆییەكان
گوتی یا كوتییەكان
كاسیتەكان یا كاسییەكان
سوباری‌و مێتانی
نایرییەكان
كاردۆخۆیی = كوردۆئین

بەشی سێهەم

دەوڵەتە گەورە دێرینەكانی كورد
دەوڵەتیماننا
گەنجینەی زێوە
تەپۆڵكەی حەسەنلوو
مادەكان
پێكهێنانی دەوڵەتی ماد
دەسەڵاتی ئیخ توویگو (ئاستیاگ)و كۆتایی خێرایی دەسەڵاتی ماد
شارستانیەتو فەرهەنگی مادەكان
رێكخستنی ئیداری‌و دۆخی ئابووریی مادەكان

www.pertwk.com

هونەرەکانی جوانکاری‌و مێعماری
زمان‌و نووسینی مادەکان

بەشی چوارەم

کوردستان‌و کوردەکان لە دوای مادەکان
لە سەردەمی هەخامەنشی‌یەکان دا
راپەڕینی کوروشی گچکەو کاریگەریی
لەسەر دەڤەری کوردستان
کوردستان لەسەردەمی حکومەتی سلووکی‌و ئەشکانیدا
کوردستان لەسەردەمی ساسانییەکاندا
فەرهەنگو شارستانیەتی ساسانییەکان کاریگەرییان لە کوردستاندا

بەشی پێنجەم

رێکخستنی ئیداری‌و ئۆرگانیی رۆم
جۆری بەڕێوەبردنی ناوچە داگیرکراوەکان
دامەزراوە حکومییەکان
خۆشگوزەرانی نەجیبزادەکان‌و چینە باڵادەستەکانی رۆم

وتەیەکی کورتی وەرگێڕ

بەر لە هەمووشت خۆشحاڵیی خۆم لەوە دەردەبڕم کە لە کوردستانیش وەك زۆر وڵات ناوەندێك بە نێوی "خانەی وەرگێڕان" کراوەتەوە تا گەلەکەمان بەم شێوەیەو بە کاری نەپساوەی وەرگێڕان رێگە بۆ ئاگاداریی زیاتری گەلەکەمان لە ئەدەبیاتو زانستی پێشکەوتووی بێگانە خۆش بکاتو، بە بارێکی دیکەشدا خەڵکی دنیا دەگەڵ مێژووی رابردووی ئەدەبی کوردیدا ئاشنا بکاتو کاری وەرگێڕان بە شێوەیەکی دوولایەنە لە کوردی بۆ سەر زمانەکانی بێگانەو لە زمانەکانی بیانی بۆ سەر زمانی کوردی پەرە پێبدات.

سوپاسی ئەو خانە تازە دامەزراوەش دەکەم کە تێی ڕادیومو ئەو کتێبە مێژوویییە پڕبەڵگە حاشاهەڵنەگرەی لە رێگەی مامۆستا سوارەوە بۆ ناردم تا وەریگێڕمو هیوادارم ئەرکی خۆم لەو بوارەدا بە لەباری بەڕێوە بردبێ.

زۆریش سوپاسی نووسەری کتێب کاك حبیب الله تابانی هاوشاریم دەکەم، بۆ ئەو هەموو زەحمەتەی کە بەر لە ئامادەکردنی ئەم بەرهەمە بەنرخە لە پێناو سەلماندنی هەقانیەتی نەتەوەی کوردو رابردووە پڕشانازییەکەی چەند کتێبی دیکەی بە چاپ گەیاندوە. هەرچەند دەگەڵ هەموو مەتڵەبەکانی ئەو کتێبە نیمو لە هێندێك جێ بۆچوونی خۆشم وەك وەرگێڕ لەسەر دەربڕیونو بەتایبەتی جارجار ئێرانچییەتی یەك لایەنەو زەوقی پێوە دیارە، بەڵام بە گەرمی دەستخۆشیی لێدەکەمو سەرکەوتنی لە رێگەی روونکردنەوەو هەقانیەتو سەلماندنی مافی گەلی کوردی بۆ بەئاوات دەخوازم.

www.pertwk.com

هەرچەند هەموو کات حکوومەتەکانی ناوەندی بە گشتیو شۆوینیستەکانی فارس هەوڵیان داوە حاشا لەو راستییانە بکەنو راستییەکانی مێژوویییان لە خەڵك شاردۆتەوە، بەڵام ئەو کتێبە کە بەدوای خوێندنەوەو کەڵك وەرگرتنی 395 سەرچاوەی رۆژهەڵاتی، کوردیو فارسیو عەرەبیو 72 سەرچاوەی ئاکادیمیکیی رۆژئاوایی بە زەحمەتێکی زۆری نووسەر بەفارسی ئامادەو چاپ کراوە، ئەم پیلانانەی هەموو بەپەرچ داوەتەوەو، رەسەنایەتیو پەیامی کورد بە درێژایی مێژوو بەتایبەت لەدنیای دێریندا روون دەکاتەوەو سەدان بەڵگە، وتەو ریوایەتی ئەوتۆ دێنێتە گۆڕێ کە ئەوانەی بۆ بەرژەوەندیی پارێزیی خۆشیان چاویان لە ئاست ئەو مافە پێشێل کراوەی کورد بە درێژایی هەزاران ساڵو بەتایبەتی لە زەمانی مێژووی نووسراوو سەردەمی مودێرن بوونو زانستیانە نووسینی ئەو دانشە پڕبایەخە نووقاندوە، رادەچڵەکێنێو وەخەبەر دێنێو ناچاریان دەکا بەخۆدابچنەوەو چیدی دوژمنایەتیی کورد نەکەنو دان بە راستییەکاندا بێنن.

کاتی ئەوە هاتوە دەسەڵاتە زۆردارو دیکتاتۆرەکانی زەوتکەری مافی کوردو شووینیستەکانی داگیرکەر بەخۆیاندا دابێنەوەو چیدی کورد لە هیچ کام لە پارچەکانی کوردستان بە هاووڵاتیی پلە دوو و زۆر کەمتریش لەوە نەزاننو خۆیان دەگەڵ دنیای پێشکەوتنخوازو عەقڵی زانستیو چەمکی دێموکراسیو ئازادیخوازیی ئەم رۆژگارە رێك خەنو هەق بە هەقدار بدەنو لەوە زیاتر ئەو نەتەوە شەریفو دڵسۆزو ئاشتیخوازە نەچەوسێننەوە.

ئەزموونی دوازدە ساڵەی کوردستانی باشوور سەرەڕای هەموو گیرو گرفتەکانی بە فیتی دوژمنانو دووپات کردنەوەی هەڵەکانی خۆی بۆی پێك هات، ئەوەی مسۆگەر کردوە کە کورد زیاترو باشتر لە بەشێك لە خەڵکانی دیکە دەتوانێ خۆی بەڕێوە بەرێو ئیتر پێویستیی بە وەسیو قەییوم نیە.

کورد ئامادەیە بە پێداچوونەوەی یەك یەکی بەڵگەنامەو سەرچاوەکان دەگەڵ هاونیشتمانانو دراوسێیەکانی کە هەتا ئێستا بۆ پێشێل کردنی مافی کورد لەهیچ دەرفەتێك درێغییان نەکردوەو دایم بۆ فەوتانی هەوڵیان داوە بە شێوەیەکی لۆژیکی عادڵانە دانیشێو رێك کەوێو بە هەموو توانایەوە بۆ ئاشتیو برایەتی نەك هەر لەرۆژهەڵاتی نێوەڕاست، بەڵکوو بۆ سەقامگیرکردنی ئاشتی

جیهانیو دێموکراسی لە لایەكو بۆ لەناو بردنی دیاردەی دژی مرۆڤایەتیی تێرۆریزم تێكۆشیو خەبات بكا.

لە بەرگی یەكەمی ئەو كتێبەدا كە چاپە فارسییەكەی هەموو بە یەكەوە بووە، ئێمە كردوومانەتە دووبەش، پێنج بەش لە 11 بەشیمان خستە بەرچاوی خوێنەرانی بەڕێزو هیواشم وایە بەرگی دووهەمیشی بۆ نەورۆزی داهاتوو ئامادە بكەمو بگاتە دەستتان.

www.pertwk.com

سەرەتا ـ پێش وتە

نووسینی سەرەتای ئەم کتێبە خۆی بۆ نووسەر پڕبایەخ بوو، چونکو واباوە کە سەرەتا بۆ ناساندنی کتێب دەنووسن‌و من لەبیری ئەوەدا بووم ئەم کتێبە چۆن بناسێنم!؟ بێگومان خوێنەرانی بەڕێزی ئەم دێرانە کتێب دەخوێنن‌و موتالا دەکەن‌و باش دەزانن هەموو ئەو کتێبانەی تائێستا سەبارەت بە کوردستان‌و کوردان نووسراون لە دوو حاڵ بەدەر نین: یا لەمەڕ تیرەو خێڵەکان‌و مێژووی ئەوان‌و ریشەی نژادی‌و حکوومەتەکانی ناوچەییەکانی ئەوان نووسراون، یا کتێب گەلێکن پێوەندییان بە یەك دوو سەدەی دواییەوە هەیە کە باس لە خەبات‌و راپەڕین‌و شەڕەکانی رزگاریخوازیی ئەم نەتەوە دەگەڵ داگیرکەران‌و ئەو دەوڵەتانە کە دیاردەی بەدیاری هێنراوی دەوڵەتە کۆلۆنیالیستەکانی کۆن‌و نوێن، لەو نێوەش دا راستی‌یەکانی نەتەوەی نەتەوەیی‌و هاوپێوەندیی نژادی‌و خوێنی بەتایبەت دەگەڵ ئێرانی‌یەکان کەمتر هاتۆتە بەرباس‌و بەرچاو نەگیراوە.

جگە لە هێندێك لێکۆڵەرەوەو نووسەر کە لەسەر بنەمای حەزی زانستی‌و مەیلی راستی دوورخستنی خۆیان لەم بوارەدا دەستیان داوەتە لێکۆڵینەوەو پێداچوونەوە، ئەوانی‌تر سەرەڕای هەموو ئەو زەحمەتەی کێشاویانەو بەشێك لە تەمەنیان لەم رێگەیە داناوەو ناکرێ بۆیان بەرچاو نەگرین، لە نووسینەکانیان دا ئامانج‌و سیاسەتی بەرژەوەندی خوازانەی دەوڵەتەکانی سەردەمی خۆیان جێگیر

کردوەو هەوڵیان داوە سەرنجی خوێنەری نووسراوەکانیان بۆلای داخوازیەکانی ئەوان راکێشن.[1]

بێجگە لەوانەی باس کران مەسەلەی جێباسی دی بریتییە لە ناتەواوی ئەو شوێنەوارانەی لەبەردەستدان، ئەویش لەبەر ئەوەیە نەیانویستوە مەسەلەکە ئاشکرا بکەنو ئەو راستییە بێننە گۆڕێ کە کوردستان بەهۆی ئیمپراتوورەکانی یۆنانو رۆمو هەروەها بەهۆی عەرەبەکانو عوسمانییەکانو ئاخریەکەشی لە لایەن تورکیەو عێراقەوە دابەش کراوە. ئەو بێدەنگییەو شاردنەوەی ئەو راستییانە بۆتە هۆی ئەوە کە تەواوی ئەو کەسانەی تا ئەورۆ لەسەر کوردستانو کوردیان نووسیوەو دەینووسن تەنیا بە شێوەیەکی یەك لایەنەوە لە مەسەلەکە بڕوانو بێجگە لە هێندێك شتی گشتی کە لەزۆربەیان دا وەك یەکن، ئەوپەڕی هەوڵێ کە دەیاندا ئەوە بوو کە چەند سەرچاوەو بەڵگەی تازە دەسکەتوو لە نووسراوەکانی پێشوو زیاد بکەنو کەمتر خۆیان لە هێنانە گۆڕی ئەو مەسەلانە داوە کە پێوەندیی بە چلۆنایەتیی ژیانو بیرو بڕواو ئەم جۆرە شتانەی خەڵکەوە بووبێ، ئەگەر لە کتێبێکی وەکوو کوردستانو کوردی نووسراوی "واسیلی نیکیتین"یش دا هاتبێ کە لە بەرانبەر کتێبەکانی پێشوو دا دەوڵەمەندترە، دیسان هەر مەسەلەکەیان یەك لایەنە هێناوەو چاوی لێکۆڵەرەوانیان لەئاست زۆر مەسەلەی کوردو کوردستانو نەخشی ئەوانیان لەدنیاو شوێن دانانی ئەوانیان لەسەر فەرهەنگو هونەری دنیا نووقاندوە. دیارە ئەو بەشەش کە لەبیر کراوە پێویست ترین بەش لە مێژووی هەموو قەومو نەتەوەیەکە، بە واتایەکیتر ئەو

---

[1] بۆ نموونە کتێبی پڕبایەخی "مێژووی ئێران"، نووسینی نووسەری ئینگلیزی "ژینەراڵ سرپێرسی سایکس" نیزامیکارو سیاسەتوانو مێژوونووسی ئینگلیسی وەخوێنن تا لەو دا دوولایەنی زەقی ببینن: یەکیان ئەوەیە کە بۆتان دەردەکەوێ چەندی زەحمەت دەگەڵ ئەو کتێبە کێشاوە کە لەراستیدا کەمتر کتێبێك بە قەدرایە ئەو کتێبە شتی وردو روونکەرەوەی تاریکی یەکانی رابردووی ئەو ئاخەی تێدایە کە وەك سەرچاوەیەکی بەکەڵکی مێژووی ئێران دەژمێردرێ. بەڵام لە لایەکی دیکەوە نووسەر بەو پەڕی زیرەکیو زۆر وەستایانە لەنێو نووسراوە زانستییەکانی خۆی سیاسەتی کۆلۆنیالی ئیمپراتووریی بریتانیای گەورەی بە شێوەیەك هێناوە کە ئەگەر خوێنەر شارەزای چلۆنایەتی زاتی کۆلۆنیالیو چەوساندنەوەی ئینگلیس نەبێ واتێدەگا کە لە گێرەو کێشەی دنیای پڕ هەرای ململانێی ئیستیعماری لە بەینی ولاتانی لەم چەشنەی ئەوکات، وەك رووسو فەڕانسەو ئەڵمانو پرتەقاڵو ... بریتانیا بۆ ئێران تەیانی لە دایك میهرەبانتر بووەو ئەگەر ئەو نەبا ئێران سەربەخۆیی لە دەست دەداو خاکەکەی پارێزراو نەدەبوو. بە تایبەتی لەو شوێنانە کەباسی زۆرداری دەوڵتە کیۆلۆنیالەکان دەکاو نەتەوەو تیرە جۆراوجۆرەکانی ئێرانو یەك لەوان کوردەکان دەدوێ، هەموویان بە خائینی زگماکی بە نیشتمانو داردەستی بێگانە نێودەباو وادەگەیەنێ کە ئەوە بریتانیا بووە کە بە هۆی سیاسەتی مرۆڤدۆستانەیو گەورەییو کەرەمی بێخەوشی خۆی بەرانبەر بە ئێران! پێشی بە زاڵبوونی دوژمنانی ئێران بەسەر ئەو وڵاتەو قەومی ئاریا گرتوە!

www.pertwk.com

شتانەیان نەهێناوەتە بەرباس کە پێوەندیی بە مرۆڤایەتیو عەقڵو بیری خەڵکی کوردستانەوە هەیەو ئەو نەتەوەیە دەناسێنێ.

"دیکارت" فەیلەسووفی مەزنی فەڕانسەوی لە سەدەی هەژدەدا گوتوویە: "من بیردەکەمەوە، کەواتە هەم" تایبەتمەندیی بنەڕەتی مرۆڤ، چلۆنایەتیی بیرکردنەوەو هزری ئەوە، کەوابێ بەرەوپێش چوونو بەرەوسەر بردنی چلۆنایەتیو چەندایەتیی ژیانی مرۆڤ بە جۆری بیرو فکرو نرخی بارهێنانو کۆمەڵایەتیی ئەو پەیوەستە. ئەگەر وانەبوایە چارەنووسی ئەو لەرێگەی سروشتەوە دیاری دەکراو مرۆڤیش وەك زۆر بوونەوەریتر لە بەرەوپێش چوونو گەشەکردن بێبەش دەبوو.

هەرقەومو نەتەوەیەك چەندە لەباری فکرییەوە چووبێتە سەرو شوێنی زیاتری لە بەرەوپێش بردنی مرۆڤایەتی دانابێ بەو پێیە بایەخی کۆمەڵایەتییشی گرانتر هەڵدەسەنگێنرێو بە شانازیی زیاترەوە لە وەزعی نەتەوەیی خۆی دەدوێ. کاتێك لە بیرو هۆشو عەقڵی ژیانی نەتەوەیەك باس نەکرێ، کەسایەتییەکەی دەچێتە ژێر پرسیار. لەمەڕ کوردو کوردستانیشەوە ئەم مەسەلە لە گۆڕێیەو لێیان دەپرسن چتان کردوە؟

هەر لەبەر ئەو پرسیارەو هەوڵدان بۆ دانەوەی وڵامەکەی پێویستو بەجێ بوو، نووسەر کە زۆر لەمێژە خەریکی موتاڵای ئەو بەشە لە مێژووی کوردە کە تا ئەوڕۆ خۆیان لێنەداوە یا بە ئاماژە پێکردنێکی کورت بازیان بەسەردا داوە ئێستا بۆ یەکەم جار دێنێتە گۆڕێو باسی لەسەر دەکا.

یەکەم کارم لە ساڵی 1345ی هەتاوی لەم بوارەدا بە شێوەی مۆنۆگرافی (ناسینی ناوچە) لەمەڕ کوردستانی موکری بوو کە لەودا وێڕای باسو توێژینەوەی گشتی لەسەر کوردستان لە بواری جوغرافیاییو چاوخشاندنێك بەسەر باری سروشتی، ئابووری، کۆمەڵایەتیو سیاسیی کوردستان ، شوێنێکی گچکەم بەناوی "ئیندرقاش" Inderghash کە لە 10کیلۆمیتریی مەهاباد لە کوردستانی ئێران هەڵکەوتووەو هەموو تایبەتمەندییەکانی گشتیی ئەو ناوچەیەی تێدابوو وەك نموونە هەڵبژاردو دەستم کرد بەلێکۆڵینەوەو نووسین لەسەری کە پێشوازییەکی گەرمی لێ کرا. هەر ئەو ساڵەی کە بڵاوم کردەوە بە یەك دوو زمان وەرگێردراوە.

لەو کتێبەدا چۆنیەتی ژیانی بەشی هەرە زۆری خەڵکم هێناوەو خۆشم لە لەسەر رۆیشتنی بێجێو ناپێویست بواردوە. بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە دەم زانی ئەو کتێبە کەمو کووڕی تێدا دەبێ، لەسەرەتاکەی دا دانم بەو کەمو کووڕیە داهێناوە.[1]

دواتر کە چەند نووسراوەم لە نووسەرە بیانییەکان لەم بوارەدا وەرگێڕاو بڵاوم کردنەوە، دیسان هەوڵم دا هەر ئەو شێوە کارە لەبەرچاو بگرمو ئەوانیش دەگەڵ ئەو کتێبانە جیاوازییان هەبێ کە پێشتر ئاماژەم پێکردن.

هەر لەسەر ئەم بۆچوونە بوو کە کتێب گەلی "مێژووی کوردو کورستان" نووسینی مامۆستا "محمد امین زکی"و "کورد" کە کارێکە لە چوارچێوەی ناسنامەی نەتەوەیی‌و بە هۆی پروفیسۆر "فۆن مینۆرسکی" زانای رۆژهەڵاتناس‌و کوردناسی بە رەچەڵەك رووس نووسراوە کە زۆر شتی‌تریشی لەمەڕ کورد نووسیوەو سەرپەرستی ئەو تاقمە زانایانەیە کە ئەنسلکۆپێدیای ئیسلامی‌یان نووسیوە. بەڵام هیچ کام لەو کارانە نووسەریان رازی نەدەکرد تا هاتە سەر ئەو باوەڕە کە ئەو نووسراوەو یادداشتانە ریز کەمو لێکیان گرێ دەم کە لە ساڵەکانی پێشوو دا بۆ نووسینی کتێبێك سەبارەت بە رەچەڵەك، رەگەزو ریشەی نەتەوەیی‌و نژادی کورد کۆم کردبوونەوە. لە ئەنجامی ئەو کارە دا ئەو مەبەستەشم لەبەرچاو بوو کەباسی حکوومەتەکانو ئەمیرەکانی کوردیش لە درێژایی مێژوو دا بکەم. لە نیوەی رێگادا ئەو نوقسانی‌یەم هاتە بەرچاو کە لەسەرەوە ئاماژەم پێکردبوو، بۆیە بڕیارم دا کورد نەتەنیا لە مەڕ ریشەی نژادی‌و پێوەندی نەتەوەیی مێژوویی‌و نیشتیمانەکەی، بەڵکوو لە روانگەی پێوەندی‌و هاونەتەوەیی دەگەڵ مادو فەرهەنگو شارستانیەتو هەروەها رۆڵی ئەو لە داڕشتنی فەرهەنگو هونەرو پێشکەوتنی مرۆڤایەتییش بخەمە ژێر توێژینەوەو موتالا. بە وتەیەکی‌تر گەرەکم بوو کارێك بکەم کە هەموو کات لە مێشکم دابوو. بەڵام بەتێڕوانین لەو کارە بە تایبەتی بەشی دووهەمی کە هیچ کەس تا ئەودەم هەنگاوی بۆ هەڵنەگرتبوو زۆر دژوار بوو دەستم پێکردو بە شوێن ئەو کوردانە دا گەڕام کە کردەوەیان بە شێوەیەك لە بەرەوپێش بردنی

---

[1] هەرچەند لە رۆژی بڵاوبوونەوە لە چاپەمەنی‌یەکان دا بە باش هەڵسەنگێنراو لە گۆڤاری "ئومێدی ئێران"و رۆژنامەی کەیهانو ... دا ناسێنرابوو، بەڵام هێندێك ئامۆژگاریی بەجێشیان کردبوو کە بۆ چاپی دواتر کەڵکم لێ وەرگرتن.

www.pertwk.com

فەرهەنگو شارستانیەتی مرۆڤ شوێنیان داناوە. ئەوە بڕیارێك بوو دابوومو دەبوو بەڕێوەی بەرم.

هەرچەند ئەو کارە گێژی دەکردمو هەتا ئەودەم هەر سەرچاوەیەکی لەسەر رابردوو بەرچاوم دەکەوت بە تایبەتی بڵاوکراوەکانی سەدەکانی دوایی لەسەریەك لەسەر کوردەکانی ئێرانو عێراقو رۆژهەڵاتی تورکیە نووسرابوون، ئەویش بەو شێوەیە کە پێشتر باسمان کرد، دوور لە راستییەکانی مێژووی رابردوو و کۆنی نەتەوەیەکی دێرین بوو. بەڵام منی نووسەر دەمەویست نووسراوەکەم زۆر لەوە دەوڵەمەندتر بێ، بۆ ئەم مەبەستەش دەبوو کوردستان بەتێکڕاو بە درێژایی مێژوو بێتە بەرباسو لێکۆڵینەوە. ئاخر لە راستیدا جگە لە ماوەیەکی کورتی سەردەمی هەخامەنشییەکانو ساسانییەکان لە باقی دەورەکان دا بەشێکی زۆر لە کوردستان (رۆژئاوای دوو چۆمی دجلەو فرات) بە تایبەتی ناوەندە فەرهەنگی، سەنعەتیو هونەرییەکانی ئەو بەشە بە ناهەق لەسەر خاکی یۆنان، رۆمو بیزانسو یا عوسمانییەکان بووەو لە سەرەتای دەسەڵاتی حکوومەتی ئیسلامییشەوە عەرەبەکان بەسەر ئەو بەشە دا زاڵ بوون. بۆیە ناچار بووم بۆ گەیشتن بەو ئامانجەی کەهەم بوو جگە لە سەرچاوەکانی لەبەردەستی ئێرانیو ئینگلیسیو فەڕانسەوی ... وەدوای سەرچاوەکانی رۆمیو یۆنانیو تورکیو عەرەبییش کەوم. هەرچەند لەم رێگەیەش دا زۆر کەندو کۆسپی مادیو مەعنەویم بۆ هاتە پێش، بەڵام ئەو گیرو گرفتانە نەیانتوانی پێشی لێکۆڵینەوەکانم بگرنو لە ئاکام دا ئەو کتێبەی لێ کەوتەوە کە ئێستا لەبەرچاوتانە.

هەرچەند خۆم دەزانم کە کتێبەکەم نوقسانی زۆری تێدایە، وەك دەڵێن "... کاتێك بوونەوەر خۆی ناتەواوە، کەباس لە فەرهەنگو زانستی نوقسانی ئەو دەکرێ، زۆر سروشتیو روونە کە تاریفەکەشی کەمو کوڕی تێدا دەبێ..."[1] لێرەدایە کە کەمو کورتی زانستی منی نووسەر لە لایەكو یەکەم کارم لەم بابەتە دەبنە هۆی ناتەواوی بابەتی دڵخوازو ئەویش پێویستیی بەوە هەیە کە خوێنەران بە گەورەییو بەچاوی رەخنەگرانەی خۆیان لێی بڕوانو کەمو کووڕییەکانم پێ

[1] بەئلهام وەرگرتن لە پەرتووکی "پایەکانی فەرهەنگی لە دنیای ئیسلام دا" نووسینی علی اصغر حاج سید جوادی ل 15

رابگەیەنن بەڵکوو لەسەر چاك کردنو کامڵ کردنو چاپکردنەوەی کتێبەکە شوێن دابنێ.

کۆسپی هەرە گرینگ لەم ڕێگەدا ئەوە بوو کە هەموو ئەو سەرچاوانەی لەبەردەست دابوون لە چوارچێوەی مێژووی ئێران، یۆنان، ڕۆم یا عوسمانیو عەرەبەکان کوردیان هێناوەتە بەرباسو هەر بەشێك لەویان لە چوارچێوەی مێژووی ئەو وڵاتە دا هێناوە کە بەشێك لە کوردستانیان پێوە لکێندراوە. بە شێوەیەکی وا هاتوون کە لە هەموو ئەو چوارچێوە جوغرافیانەدا بە دەگمەن کوردستان بەنێویخۆی هاتوە. هەرچەند لە مێژووی گەلەکان دا یا لە دابەش کردنی سیاسیی وڵاتەکان دا چاوت بە وشەی کوردستان دەکەوێ، بەڵام لە مێژووی شارستانیەتو فەرهەنگی نەتەوەکانو هونەری قەومەکان دا نێویك لە کوردستان نابەنو هەرچەشنە هونەرو فەرهەنگێك کە کوردستان پێشکەشی بارەگای مرۆڤایەتیی کردوەو هەر خزمەتێکی بەباڵا کردنو پێشکەوتنی زانستەکانو تیکنیکی مرۆڤی کردوە بەنێوی دەوڵەتە خاوەن دەسەڵاتەکەوە تۆمارو زەوت کراوە.

هەربۆیەش خوێنەری بەڕێز دەتوانێ لەوە تێبگا کە لێکۆڵەرەوە بۆ دۆزینەوەو ناسینی زانایەك یا مێعمارو هونەرمەندو مووسیقازانێكو ... دەبێ چەند لەنێو لاپەڕەی کتێبەکانو شوێنەوارەکانی ئێرانیو ڕۆمیو یۆنانیو تورکو عەرەب دابگەڕێ تا جێگەی لەدایك بوون، شارو تیرەکەی بدۆزێتەوەو بە دڵنیاییەوە ئەو کەسەی وەك زانایەك یا هۆزانوانێکی کورد بناسێنێ. دیارە ئەو کارە لەسەر بەڵگەکانی یەك دوو سەدەی دوایی داهاسانتر لە رابردووی دوورەو، بەهۆی نیزیکی کاتو زەمانو گۆڕانکاری کەمی جوغرافیاییو سیاسی کە بەسەر شوێنەکان دا هاتوە سادەتر بەئەنجام دەگا. بەڵام وای بەحاڵی ئەو لێکۆڵەرەوەی کە لە سەدەکانی دوورتر، بۆ نموونە لە سەردەمی ساسانییەکانو ئەشکانییەکانو

دیارە ئەو کارەش تامو چێژی خۆی هەیە، کاتێك کەسێك دوای هەوڵو لێکۆڵینەوەیەکی زۆر کوردێك لەنێو لاپەڕەی مێژوو دا دەبینێتەوە کە لەپێناوی زانست، فەرهەنگو هونەری مرۆڤ دا تێکۆشاوەو دەتوانێ بە دڵنیاییەوە بیناسێنێ ئەو خۆشییە زیاتر خۆی دەنوێنێ. چونکو ئەوەی مایەی شانازی

www.pertwk.com

نەتەوەیەکە هەر ئەو خزمەتە فەرهەنگی، زانستیو هونەرییەیە کە کردوویەتی. ئەو شتەی کە ئێمە لە هیچ کام لە کتێبەکانی کۆن دا نایبینین، جگە لەوەی لە هێندێك لەبەرهەمە ئەدەبیەکانی ئەدیبو شاعیرەکانی ئەم دواییانەدا هاتووە، ئەوی هەشبوە بە نێوی کەسانیترەوە بە خەڵکی دنیا ناسێندراون.

مرۆڤ کاتێك نەخشی زانستی، هونەریو فەننیی کوردان لە رابردووی کۆن دا دەخوێنێتەوە، بە پێچەوانەی ئەوەی تا ئەمڕۆ دیتراوەو گوتراوە تووشی ئاڵوگۆڕێکی رووحیو فکری توند دەبێ. بە تایبەتی کە پیاو ئەو راستیەی بۆ روونە کە "بیرو فکری مرۆڤ هەموو کات لە شکڵی دەرەکی پێوەندیەکانی کۆمەڵایەتیی ئەو لە پێشترەوەو بەرەو پێش دەڕواو بەرلەوەی شۆڕشێك لەم پێوەندیەدا هەڵایسێ، ئامانجەکانو داخوازەکان قۆناغی کامڵتری داهاتوو دیاری دەکەن. کەواتە ئەوەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی پێك دێنن زانستو تکنیکە کە دەتوانێ توانای جیسمی رووحیی مرۆڤ و لە ئاکام دا کۆمەڵگای بەشەری بەرز کاتەوەو بەرەو پێشی بەرێ."[1]

ئەوەش ئەرکی سەرشانی هەموو کۆمەڵگایەکە، ئەو نەتەوەو کۆمەڵگایانەی لەم رێگەوە هێدیتر جووڵاون، بێجگە لە دواکەوتوویی فەرهەنگیو زانستیی خۆیان هەست بە خۆبەکەم زانینو نزمی دەکەن. لەمەڕ کوردستانەوە زۆر بەداخەوە ئەوانەی بەعەمد یا بە هەڵکەوتو لە رووی نەزانییەوە لە ناساندنی خزمەتکارانی فەرهەنگیی کوردو بە نێوی کوردو کوردستانەوە خۆیان بواردوە، مافی گەلی کوردیان پێشێلو غەدریان لێ کردوەو پلەی مەعنەوی ئەوانیان ژێرپێ خستوە. تەنانەت لەو دوایانەش واتە لە دوو سەدەی رابردووش دا، هەرچەند بوونی کوردستان بە روونی دیار بووە، دیسان لە ناساندنی خاوەن بیرو هۆزانوانانی کوردو بە حیساب هێنانی ئەوان دەگەڵ زانایانو هونەرمەندانی ئیسلامی کەڵکی خراپیان لێ وەرگرتوە.

هەنووکە نووسەر بێ ئەوەی لەخۆبایی بێو داوایەکی هەبێ لەژێر ناوی هاونەتەوەیی کوردو مادو، بۆ سەلماندنی ئاریایی بوونی ئەم نەتەوەو پلەی فەرهەنگی، زانستیو هونەریی کوردانو رۆڵی ئەوان لە بەرزبوونەوەی شارستانیەتو فەرهەنگی جیهانی، هەنگاوی یەکەمی هەڵگرتوەو دەگەڵ ئامادە

---

[1] لە کتێبی "بنەماکانی فەرهەنگی لە دنیای سێهەم دا" کەڵك وەرگیراوە.

کردنی ئەم کتێبەو سووژەو بەڵگەی جۆراوجۆر لە سەر مێژووی کوردان، تا ئەو جێگایەی بۆی لوابێ لەم ڕێگەوە شتی نووسیوە. بە دڵنیا بوون لەوەی کە ئەم بەرهەمە کەمو کووڕیو نوقسانی زۆری هەیە، داوا لە خوێنەرانی زانای کتێبەکەم دەکەم بە ئاماژە کردنیش بووە، منی نووسەر لەو کەموکووڕیو هەڵانە ئاگادار بکەنو بەم کارە منەتباری خۆیانم کەنو یارمەتییەکی گەورەش بەمێژووی شارستانیەتی کوردستانو ناساندنی ڕاستەقینەی ئەو ئاوو خاکەو گەلەکەیو خەڵکی دنیا بکەن.

لەبواری مێژوو و ریشەی نژادیی کوردەکانیش دا نووسەر ئەوەی بڕوای بووە دەری بڕیوەو تا ئەو جێگەی توانیویەتی بۆ سەلماندنو وەدەستهێنانی بەڵگەی پێویست تێکۆشاوە. ئەو بڕوایەش لەسەر بنەمای هاونەتەوەیی کوردو ماد داندراوە، مەبەستی ئاخریش ئەوەیە کە بڵێین "کوردەکان یەکێك لە نەتەوەکانی ئاریائینو مادەکانیش لقێکی کوردەکانن. ئەگەر ئەو بۆچوونەشمان قبووڵ نەبێ بە لەبەرچاو گرتنی ئەوە کە کوردەکان زووتر لەخەڵکی دی لەسەر ئەو ئاخە بوون، دەبێ دان بەوە دابێنین کە ئەو نەتەوە یەکەمین خەڵکانی دانیشتووی ئەو خاکەنو کەسیتر بەر لەوان لەسەر ئەم خاکە نەژیاوە. نووسەری ئەو کتێبە بۆچوونی خۆی تا ئەو جێگایەی دەسەڵاتە زانستییەکەی ئیزنی پێداوە بیروڕای خۆی دەربڕیوەو ئاکامی موتاڵاو توێژینەوەی خۆی نیشان داوەو ئەوەش هەنگاوێکە لەریزی ئەو هەنگاوانەی لە لایەن خەڵکی ترەوە لەم بوارەدا هەڵگیراونو، پێویستە ڕێبوارانی زانستو ئۆگرانی سەلماندنی ڕەچەڵەکی نەتەوە، ئەم ڕێگایە ئەوەندە درێژە بدەن تا بە وتەی داروین ئالقە بازنەی ون بووی ئەم پێوەندییە قەومیە بدۆزنەوە. دیارە نووسەری ئەم کتێبە لەسەر ئەم باوەڕەیە کە لەم ڕێگەیەدا گەیشتووینە نیزیك ئاخری خەت.

بەهەر حاڵ ئەوەی کە لەم ڕێگەدا بە زانستەکانی من زیاد بووە، بەرهەمی چەند ساڵ ڕەنجو زەحمەتو بە قەولی مەشهوور "خواردنی دووکەڵی فتیلە"ی ئەو زاناو دانایانەیە کە هەرکام بە شێوەیەك لەم ڕێگە دا هەنگاویان هەڵگرتووە. دەگەڵ ئەوەی کە دەستم نەگەیشتۆتە داوێنی هێندێك کەسو نووسراوەکانو بەری لێکۆڵینەوەکەیانم دەست نەکەوتووە، لە بابەتو نووسراوەو کتێبەکانی زۆر لەو بەڕێزانە کە کەوتوونە بەر دەستم کەڵکم وەرگرتوە، واهەبووە

نەمتوانیوە لێکدەرەوەو یا وەرگێرەکانیشیان بناسمو هێندێکیشم بە زمانی ئەسڵی دەست کەوتووە بۆ ئەوەی وەرگێڕدراوەکەم دەست کەوتبێ سوودم لێ وەرگرتوون کە دیارە لە ژێرنووسی لاپەڕەکان دا تا ئەو جێگایەی بۆم لواوە ناوم نووسیونو، بە تێکڕا سپاسی زۆریان دەکەم. بەڵام دۆستانێکیش بوون کە دارەدارەیان پێکردووم‌و ڕێنوێنی‌یان کردووم کەناتوانم بە سانایی بەسەریان دا بازدەم، لەوانە مامۆستاو بلیمەتی ڕێزدار "عبیدالله ایوبیان" خەڵکی مهاباد، "شعبان روزگون" دانیشتووی شاری وان ناو دەبەم کە ئیزنیان پێدام بەڵگەو دوکومێنت‌و زانیاری‌یەکی پڕبایەخی کە هەیانبووە بخوێنمەوەو سوودیان لێ ببینم‌و هەروەها لە دوکتور خەلیل بەگی جاف کە منی لە گەنجینەی زانستی خۆی بەهرەمەند کردوەو لە دۆستی زانام رحیم رئیس نیا کە زۆربەی نەخشەو وێنەکانی کتێبەکە ئاکامی زەحمەتی ئەون‌و لە ئاخریش دا لە بنکەی چاپەمەنی "گوستەرە" سوپاس بکەم کە لەم هەلومەرجە دژوارەی کاروباری چاپ‌و بڵاوکردنەوە دا بەرعۆدەی مەسرەفی گرانی چاپی ئەو کتێبە بووەو زیاتر لە ئەرکی بڵاوکەرەوەیەك چۆتە پێش‌و پارەیەکی زۆری سەرف کردوە.

بە راستی یەکە یەکەی ئەو زاتە بەڕێزانە موستەحەقی ئەو سوپاسەن کە بە دڵەوە پێشکەشیان دەکەم.

ڕەشەمەی 1375

حبیب الله تابانی